

BAI^{२१} Sem I^{२१}

कृष्णार्णव

भाग-१

२. ध्येयांची पराकाष्ठा

- साने गुरु

परिचय : पांडुरंग सदाशिव साने (१८९९-१९५०)

मराठीतील एक नामवंत लेखक, कादंबरीकार व कथाकार. 'श्यामची आई', 'धडपडणारी मुले', 'तीन मुले', 'श्याम', ह्या कादंबऱ्या. 'गोडगोष्टी भाग - १ ते ६', 'अमोल गोष्टी' हे कथासंग्रह. 'पत्री' हा एकमेव कवितासंग्रह, इत्यादी त्यांची ललित साहित्याची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. या त्यांच्या सर्वच साहित्यात बालमानसावर संस्कार करण्याचे सामर्थ्य आहे. त्यांनी वैचारिक लेखनही केले आहे.

प्रस्तुत पाठ त्यांच्या 'भारतीय संस्कृती' या पुस्तकातून घेतला असून यातून युवा पिढीला भारतीय नीतिमूल्यांचा परिचय घडविला आहे.

भारतीय संस्कृतीत एकेका सद्गुणासाठी, एकेका ध्येयासाठी, सर्वस्वाचे समर्पणान्या महान विभूती आपणास दिसतात. भारतीय संस्कृती म्हणजे या विभूती इतिहास. 'थोर पुरुषांची चरित्रे म्हणजे इतिहास' असे एक वचन आहे. भारतीय संस्कृतीचा इतिहास, भारतीय संतांचा इतिहास, भारतीय वीरांचा इतिहास.

सत्यासाठी रामचंद्र वनात गेला. पित्याचा शब्द खोटा पडू नये, यासाठी तो बारा वर्षे रानावनांत राहावयास आनंदाने सिद्ध झाला; आणि बारा वर्षांनंतर पुन्हा जेव्हा अयोध्येचे राज्यपद त्याला मिळाले, त्या वेळचे त्याचे वर्तन किती उदात्त! भगवद्गीतेत सीतादेवीच्या पावित्र्याविषयी प्रजेच्या मनात शंका आहे, असे कळताच तो थोर पुरुषांचा गर्भवती सीतेचा त्याग करतो. प्रजेच्या समोर धुतल्या तांदळासारखी दानत ह्या इवलीही संशयाला जागा देता कामा नये. एखादा वात्रट मनुष्य काहीतरी बोलत असताना त्याचा रामाने एवढा बाऊ करावयाला नको होता, असे आपण म्हणू, परंतु रामास पावित्र्याचे भिन्न आदर्श होता. राम सर्व प्रजेचे पुंजीभूत पावित्र्याचे प्रतीक होता. प्रजेला पावित्र्याचा पाहणारा राजा स्वतः संशयातीत हवा. प्रजेचे पापपुण्य राम स्वतःकडे घेत होते. काहीतरी आपलेच चुकले असे त्याला वाटे.

भारतीय संस्कृतीत त्याग व पावित्र्य या दोन गुणांना अत्यंत मोठे स्थान आहे. भारतीय मनुष्य केवळ पैशाला, केवळ सत्तेला मान देत नाही. त्या गुणाबरोबरच त्या व पावित्र्य हवे. दरिद्री शुक्राचार्याला भारतीय जनता देवाप्रमाणे मानील. भारतीय जनतेने राजांच्या पालख्या कधी उचलल्या नाहीत, परंतु संतांच्या पालख्या दख्ख

मृगध : भाग - १

एका झाडाशी भेटायची अपॉइंटमेंट ठरली आहे!" माझीही झाडं माझ्यासाठी कधी बोलतील? पण सध्या मला ती जितकं प्रेम देतात ते पुरे आहे.

फिरस्ताना डोळे आजूबाजूचं सौंदर्य टिपायचे. ऋतू बदलायचे. रूप बदलत मग मी सोबत कॅमेरा न्यायला लागलो. पळसाची, मोहाची, कुंभीची फुलणारी रूपां मी टिपली. जंगलातील झाडांची विविध रूपां टिपताना काही सुंदर फोटो निघते एन्तार्ज करून शोधग्राममध्ये सर्वत्र लावले. आता बाराही महिने पुष्प फिरण्याचा अजून एक परिणाम सांगू? फिरण्याच्या व्यायामामुळे आपले स्नायू उभे होतात, खुलतात, आपल्याशी संवाद करायला लागतात. आपल्या शरीराशी तुलनात पुन्हा जुळतं. शरीराचा सूर लागतो. चालताना पावलांची लय श्वासास जोडायची. तीन पावलं श्वास घ्यायचा, चार पावलं सोडायचा, श्वास, पावलं, व मन सर्व एका लयीत येतात. चालण्याचं एक गाणं होतं! सोबतचं बाहेर दिव्य विश्वदेखील विलक्षण परिणाम करून जातं. उंच झाडं, दूरवरचे ढग, लांबचं क्षितिजामुळे नजरेचा विस्तार वाढतो, तिला विशालतेचं परिमाण मिळतं. सहसा आज नजरेचा विस्तार ऑफिसच्या केबिनचं दार, लोकलच्या डब्याच्या भिंती बेडरूमचं छत यांनी मर्यादित होतो. इन-मिन पंधरा फुटांचं क्षितिज! हळूहळू पंधरा फुटांनी मर्यादित होत असावं. फिरायला गेल्यावर अवघं जंगल, अवघं आपलं अवघा सूर्य आपल्या डोळ्यांच्या कवेत येतो. डोळ्यांचं क्षितिज विस्तारतं. हळूहळू मनाच्या क्षितिजात हे सर्व विश्व मावायला लागतं- तेवढ्या क्षणांपुरते का होतं.

शोधग्रामच्या मागे दोन कि.मी. अंतरावर जंगलातून एक छोटीशी नदी व तिथपर्यंत चालतं करून कुत्र्यांना नदीत बागडायला सोडून मी किनाऱ्यावरील शिळेवर बसून नुसता बघायला लागलो. काय बघायचं? काही विषय नव्हता, हेतू नव्हता. बस, नुसतं वाहत्या पाण्याकडे, हलत्या पानांकडे, झिरप प्रकाशाच्या कवडशांकडे बघायचं. बाहेर एक निसर्ग होता. तो आपल्याच नियमांनी नर्तन करण्यात मग्न होता. आतही एक निसर्गाचं नर्तन सुरू असायचं पाहिलं तर बाहेरचा निसर्ग व आतला निसर्ग एकाच विराट सत्याचा भाग होते 'मी'पणाच्या सतत जाणिवेचा एक आडपडदा होता जो दोघांना एकरूप, एकलय देत नव्हता. हे 'मी'पण विसरता येईल? विसर्जित करता येईल? कसं करता येईल?

होय; माझ्या संबंध हयातीत दुःख भोगून मी हेच शिकलो आहे, बाकी सगळे निव्वळ भ्रम होय.

दुर्बलांना या जगात स्थान नाही आणि परलोकातही नाही. दुर्बलतेमुळे गुलाम बनतो. सर्व शारीरिक व मानसिक दुःखाचे कारण ही दुर्बलताच होय. म्हणजे मृत्यू होय. रोगाचे असंख्य जंतू आपल्या भोवती पसरलेले आहेत. आपण दुर्बल नसलो, जर आपले शरीर आधीपासून अस्वस्थ नसले, तर ते अकाही करू शकत नाहीत. दुःखाचे असंख्य जंतू आपल्या भोवती हवेत तरंगतरी काही हरकत नाही. आपले मन जर कमकुवत नसेल तर आपल्यात करण्याचे धैर्य त्यांना होणार नाही, आपल्यावर प्रभाव गाजविण्याचे सामर्थ्य ठिकाणी राहणार नाही. सामर्थ्य हेच जीवन आणि दुर्बलता हाच मृत्यू हे एतसत्य आहे. बल हे सुख आहे, चिरंतन व शाश्वत जीवन आहे. दुर्बलता म्हणजे दुःखकष्ट होय. दुर्बलता म्हणजे मृत्यू होय.

ज्यांच्यामागे शिकारी लागला आहे अशा सशांप्रमाणे आपण सान्या गोष्टींपासून जीव घेऊन कसे पळत आहोत; आणि त्या सशांप्रमाणेच आपण लपवून घेऊन आपण स्वतःला कसे सुरक्षित समजत आहोत याचा विचार करा. सगळेच जग भयावह गोष्टींना भिऊन कसे पळत सुटले आहे! एकदा मी असताना मला अशा एका रस्त्यावरून जाण्याचा प्रसंग आला की, ज्याच्या बाजूला एक उंच भिंत होती व दुसऱ्या बाजूला पाण्याने भरलेला एक मोठा तलावाजवळ पुष्कळ माकडे राहत होती. काशीची माकडे मोठी आडरागीट असतात. मला पाहून त्या माकडांच्या मनात आले की त्या रस्त्यावरून जाऊ द्यायचे नाही! म्हणून मी पुढे जाऊ लागताच माझा पाय धरून ती खेकसू लागली. ती जवळ आलेली पाहून मी धावू लागलो, पण मी जितक्या वेगाने होतो त्यापेक्षा जास्त वेगाने ती माझ्या अंगावर धावून येऊ लागली व मला लागली. त्यांच्या तावडीतून सुटणे मला अशक्यच वाटू लागले, पण तितक्यात सयेणाऱ्या एका अनोळखी माणसाने मला जोराने ओरडून म्हटले, "माकडांना तोंड मी तसाच परत फिरलो आणि माकडांसमोर ताठ उभा राहिलो. त्याबरोबर ते हटली व पळून गेली. आयुष्यभर लक्षात ठेवण्यासारखा हा धडा आहे. भयावह ज्या ज्या गोष्टी असतील त्यांना तोंड द्या- ठामपणे तोंड द्या. माकडांप्रमाणे आयुष्यातील सर्व अडचणी त्यांना तोंड देणाऱ्या माणसापुढे माघार घेतात. आपण जर कधीकाळी स्वाधीन व्हावयाचे असेल तर प्रकृतीपुढे माघार घेऊन चालू नको, तिला आपण जिंकले पाहिजे. भित्रे लोक कधीच विजयी होत नाहीत.

वेदांग भाग-१

जीवनामध्ये बलाचीच आपल्याला सगळ्यात जास्त गरज आहे, कारण ज्यांना आपण पाप व दुःख या नावांनी ओळखतो त्या सगळ्यांचे एकच कारण आहे व ते आहे दोर्बल्य. दोर्बल्याबरोबर अज्ञान येते आणि अज्ञानाबरोबर येते दुःख. या उपासनेने आपण शक्तिसंपन्न होऊ. मग दुःखाकडे आणि दुष्टांच्या दुष्टांच्याकडे पाहून आपण हसू लागू आणि एखाद्या भयंकर वाधाच्या क्रूर स्वभावापागे दडलेला आपलाच आत्मा त्या वाधातून प्रकटत असलेला आपल्याला दिसू लागेल.

माझ्या तरुण मित्रांनी, सामर्थ्यसंपन्न व्हा. हा माझा तुम्हाला उपदेश आहे. गीतेच्या अध्ययनापेक्षा फुटबॉल खेळून तुम्ही गव्यांच्या अधिक निकट जाऊ शकाल. हे धाडसाचे शब्द आहेत, पण तुमच्यावर माझे प्रेम असल्याने मी हे तुम्हाला सांगितले आहे. चूक कोठे होत आहे हे मला दिसते, मला थोडाफार अनुभव आलेला आहे. तुमचे शरीर चांगले सुदृढ झाल्यावर गीता तुम्हाला अधिक चांगली कळेल. तुमच्या शरीरातील रक्त थोडे शक्तिशाली झाले म्हणजे भगवान श्रीकृष्णाची अलौकिक प्रतिमा व अपार सामर्थ्य यांचे तुम्हाला अधिक चांगले आकलन होईल. तुमचे शरीर मजबूत होऊन आपण 'मनुष्य' आहोत अशी तुम्हाला जाणीव झाली म्हणजे तुम्हाला उपनिषदांचे मर्म व आत्म्याचा महिमा अधिक चांगल्या रीतीने कळेल.

जगातल्या पापाविषयी आणि दुष्टपणाविषयी उगाच हाकाटी करू नका. उलट, आपल्याला अजूनही जगात पाप दिसतच आहे याबद्दल खंत वाटू द्या. आपल्याला चोहीकडे पापच पाप दिसत आहे ह्याबद्दल मनापासून वाईट वाटू द्या. आणि तुम्ही जर ह्या जगाला मदत करू इच्छित असाल तर त्याच्या नावाने बोटे मोडून त्याला दोष देत बसू नका, त्याचा तिरस्कार करू नका. त्याला आणखी जास्त दुबळे करू नका. कारण, पाप म्हणा की दुःख म्हणा, सारे दुबळेपणामुळेच तर आहे. आपण दुबळे आहोत, पापी आहोत असेच लहानपणापासून आपल्या कानीकपाळी ओरडण्यात येत असते. ह्या असल्या शिकवणुकीने जग दिवसेंदिवस जास्त जास्त दुबळे बनत आहे. लोकांना शिकवा की ते सारेच अमृताचे महिमाशाली पुत्र आहेत. इतकेच काय, पण ज्यांच्यामध्ये त्या आत्म्याचा प्रकाश अति मंद आहे- जे दुबळे आहेत, पापी आहेत त्यांनाही ह्या महन्मंगल कल्याणमंत्राची दीक्षा द्या. अगदी लहानपणापासूनच करुणात्मक, बलदायक, विधायक, रचनात्मक असे उपयुक्त विचार त्यांच्या मेंदूत शिरू द्या. असल्याच विचारांचा प्रभाव स्वतःवर पडू द्या. दुबळेपणा आणतील, पण वनवतील अशा विचारांना थारासुद्धा देऊ नका. दृढपणे सदा आपल्याशी म्हणा- "मी तोच आहे, मी तोच आहे- मी आत्मा आहे." तुमच्या हृदयात हेच अहर्निश एखाद्या घोष आहे, मी तोच आहे- मी आत्मा आहे." तुमच्या हृदयात हेच अहर्निश एखाद्या घोष आहे, मी तोच आहे- मी आत्मा आहे.

आहे. त्यातील बहुसंख्य नावे ही महाराष्ट्रातील श्रमिक कष्टकरी घटकांची म्हणून शिवाजी महाराजांचे राज्य हे खऱ्या अर्थाने शेतीवर राबणाऱ्या कष्टकरी समाजघटकांनी आपल्या ताकदीने, त्यागाने निर्माण केलेले, त्यांचे जन्माला आलेले राज्य होते.” नरहर कुरुंदकरांनी मावळ्यांच्या भावनेमागील प्रेरणा अत्यंत नेमकेपणाने मांडली आहे- ‘शिवा न्हाव्यासार सामान्य माणूस जाणीवपूर्वक मरणाला सामोरा जातो त्यामुळेच पन्हाळगाडावरून निसटू शकतो. बाजीप्रभू देशपांडे आणि त्याच्याबरोबर असतील लोक एखादी खिंड अडवून ठेवण्यासाठी शेवटचा माणूस मरेपर्यंत ठरवितात. तेव्हा शिवाजी विशाळगडाला पोचू शकतो. माणसे लढताना एक निराळी गोष्ट आहे आणि जाणीवपूर्वक, आपण मरणार याची खात्री केवळ मरण्यासाठीच मरेपर्यंत लढतात, ही एक निराळी गोष्ट आहे. मरण्याची प्रेरणा कुठून मिळते? मरण्याची प्रेरणा ध्येयवादातून येते. ध्येयवादाने चारित्र्यवान नेत्याची जोड असली म्हणजे अशा नेत्याच्या माणसे हसत-हसत मरू शकतात, हे माणसाच्या जातीचे वैशिष्ट्य आहे. रयतेविषयीच्या याच कळवळ्यामधून शिवाजीराजांनी जिझिया कर लोह औरंगजेबाच्या अन्यायकारी निर्णयाला विरोध केला होता.’

नरहर कुरुंदकर यांच्या मते, “पहिली गोष्ट म्हणजे शिवाजी कुशाळ युद्धतज्ज्ञ होता. यात वाद नाही. पण या खेरीज तो मुलकी कारभाराचा तज्ज्ञ जनतेच्या इहलौकिक कल्याणाची जबाबदारी राजाची आहे, असे त्याला वाटू लागले. लढाया तो लढला, पण त्यासाठी प्रजेवर नवे कर त्याने लादले नाहीत. राज्य खर्चही वतनदारांवर कर लावून त्याने काढला. जनतेवर कराचा बोजा वाढविण्याची ‘मी शत्रूंना दगा दिला, मित्रांना दगा दिल्याचे दाखवा’ असे आवाहन त्याने केले दिले आहे. या आवाहानाला उत्तर नाही. कौल देऊन गावे वसविणे, शेतसात करणे, किल्ल्यावर धान्यकोठारे भरून ठेवणे, शेतकऱ्यांना बी-बियाणे, यंत्रासाठी कर्जाची सोय करणे, भाषा सुधारण्यासाठी राज्यव्यवहार कोष सुधारण्यासाठी करणकौस्तुभ, धर्म सुधारण्यासाठी प्रायश्चित्त देऊन हिंदू व मुस्लिम किल्ले बांधणे असा चौरस विधायक उद्योगही त्याने केला. तो नुसता सेनापती सर जदुनाथ सरकार शिवरायांच्या कर्तृत्वाचे मूल्यमापन पुढीलप्रमाणे केले. “मध्ययुगीन भारतात शिवाजी महाराजांनी एक नवीन वाट निर्माण केले.

अनुसरली आणि तीत ते यशस्वी झाले. महाराजांना यश मिळाले त्याचे कारण म्हणजे त्यांना राजकारणात आपले सामर्थ्य आणि मर्यादा, आपले आणि शत्रूंचे बळ, केव्हा घाडस करावे, केव्हा माघार घ्यावी इत्यादी गोष्टींचे अचूक ज्ञान होते. हे होय. माणसाची पारख करण्यात तर ते अद्वितीय होते. त्यांच्या तालमीत तयार झालेली माणसे पुढे संभाजीराजांच्या मृत्यूनंतर अठरा वर्षेपर्यंत औरंगजेबाशी निकराने झुंजली आणि यशस्वी झाली. शिवाजी महाराजांमुळे राज्याला शांततेचा लाभ झाला. सर्व धर्मांना समान वागणूक मिळाली. स्त्रियांचे रक्षण झाले आणि प्रत्येक जातीच्या माणसांना पुढे येण्यास वाव मिळाला. भारताची जनता अठरा पगड जातीची आहे महाराजांचे धोरण हेच अशा देशासाठी आवश्यक असलेले आदर्श धोरण होय.”

श्री. शं. शेजवलकर शिवाजीराजांच्या कर्तृत्वाचे मूल्यमापन पुढीलप्रमाणे करतात, “शिवाजी इंग्लंडातील ट्यूडर राजाची पद्धती अंमलात आणून त्या द्विसतराव्या शतकातच राष्ट्रीयीकरण घडवू पाहत होता. ट्यूडरांप्रमाणेच त्यांचे अष्टप्रधान व अंमलदार पगारी कामावर असेपर्यंतचे नोकर होते. त्यांना वंशपरंपरा पदे व स्वतंत्र जहागिरी तो देत नव्हता. एका प्रदेशातही तो एकच अधिकारी फार काळ ठेवित नसे शिवाजी बहुजनसमाजाच्या हितासाठीच राज्य हाकीत असे, हे त्याच्या रयतेवर जुलूम करण्याच्या व तिच्या मालकीच्या भाजीच्या देठावरही मन न ठेवण्याच्या हुकमांवरून सिद्ध आहे. आयतखाऊ, वतनदार, इनामदार, मध्यस्थ, दांडगोबा यांविषयी त्याची करडी नजर होती, प्रजेवर नव्हे. बहुजनसमाजाच्या मताचा चौरस प्रातिनिधिक असा राजा शिवाजीहून अन्य क्वचितच आढळेल.” या तिन्ही इतिहासतज्ज्ञांनी शिवरायांच्या स्वराज्यक्रांतीचे व त्यांच्या कर्तृत्वाचे समर्पक वर्णन केले आहे.

■ ■

बि.ए. भाग २ लेख-III
विषय-मकली (अ.प्र. ४५५)

विदुष

मकली

भाग-२

वि. १ काग. २ संग. १५
मृदंगध : भाग-२ विषय - मराठी (आक ४५३)

३. भाषाभिवृद्धीची सामाजिक दृष्टी

— श्री. म. माटे

परिचय : श्रीपाद महादेव माटे (१८८६-१९५७)

शैलीदार आणि समाजाभिमुख लेखन करणारे विचारवंत म्हणून प्रसिद्ध. सातारा आणि पुणे येथे काही काळ 'न्यु इंग्लिश स्कूल'मध्ये शिक्षक म्हणून नोकरी नंतर पुण्याच्या एस.पी. कॉलेजमध्ये इंग्रजी व मराठी विषयाचे प्राध्यापक म्हणून कार्य (रोहिणी या मासिकाचे पहिले संपादक म्हणून ओळख. 'अनामिक', 'अस्पृश्यांचा रक्ष', 'उपेक्षितांचे अंतरंग', 'गीतातत्त्वविमर्श' इत्यादी विविध स्वतंत्र ग्रंथ व संपादित ग्रंथ प्रकाशित. अस्पृश्य निवारक मंडळाचे संस्थापक तसेच १९४३ मध्ये सांगली येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून सन्मान.

समाजातील विविध पेशातील शब्द कसे नावारूपास आले याबाबतची सोदाहरण माहिती प्रस्तुत पाठात मांडली आहे.

शान्ति दृष्टीकोण विविध पेशांमधील
'निरनिराळ्या दृष्टीने एखाद्या विषयाकडे पाहणे' असा काहीएक प्रकार असतो. आर्थिक दृष्टीने पाहणे, ऐतिहासिक दृष्टीने पाहणे, हे जसे, तसे सामाजिक दृष्टीने पाहणे हेही एखाद्या विषयाचा खराखुरा बोध होण्यास उपयोगी पडते.

भाषा वाढते म्हणजे तिच्यातील शब्द वाढतात. शब्दही मनात उद्भवलेल्या कल्पनांची व गोचर पदार्थांची नावे असतात हे उघडच आहे. हे शब्द जो जो जास्त होत जातात तो तो भाषेची समृद्धी होत जाते. शब्दांची वाढ अधिक होण्याची जे अनेक साधने आहेत त्यांत रूपकांची योजना हे एक फार मोठे साधन आहे. प्रथम प्रथम हौशी बोलणारा किंवा लिहिणारा आपल्या लिहिण्यात किंवा बोलण्यात सरसपण आणण्यासाठी सुंदर रूपकांची योजना करतो; ही रूपके परिचित असली किंवा थोडक्या कल्पनेने ओळखता येण्यासारखी असली तर वाचकांना किंवा श्रोत्यांना अतिशय आनंद होतो व त्यांच्या या गुणामुळे ती लोकांमध्ये चांगलेच चलन पावतात. लोकांच्या त्यांचा सरसकट उपयोग करू लागतात; इतका, की शेवटी त्यांतील काव्यगुण लोकांच्या साध्या व्यावहारिक शब्दाचे रूप त्यांना प्राप्त होते व अशा रीतीने शब्दसंख्या वाढते.

० एखाद्याने पंधरा मिनिटांच्या बोलीने जर एखादा हेलकरी केला, पण मुक्कामाचे पत्र लवकर सापडले नाही म्हणून त्याने त्याला पाऊण तास तेवढ्याच मजुरीवर रखडविले तर आपल्या पराक्रमाचे फशाऱ्कीने वर्णन करताना तो म्हणतो, "मी त्या हेलकरीचा

वि.ए.भाग-२, सेग-III

मृदांध : भाग-२

विषय - गरावी आवणक

विभाग- ब (ललित)

"पुष्पवृक्ष"

१. आज्ञापत्र

- रामचंद्रपंत अमात्य

परिचय : रामचंद्रपंत अमात्य (१६५०-१७१६)

रामचंद्रपंत अमात्य उपाख्य रामचंद्र नीळकंठ बावडेकर हे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी नेमलेल्या शिवकालीन अष्टप्रधानमंडळातील राजनीतीचे प्रत्यक्ष ज्ञान असलेले एक प्रधान होते. शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, महाराणी ताराबाई यांच्या कारकीर्दीत रामचंद्रपंत अमात्य यांचा राजकीय घडामोडीमध्ये सल्लागार म्हणून सहभाग होता. कल्याण-भिवंडीजवळ त्यांच्या घराण्याकडे देशमुखी वतन होते. १६७४ मध्ये शिवराज्याभिषेकसमयी ते अमात्य म्हणून सक्रिय होते.

कोल्हापूरचे दुसरे संभाजी महाराज यांच्या आज्ञेवरून रामचंद्रपंत अमात्य यांनी 'आज्ञापत्र' ग्रंथ लिहिला. छत्रपती शिवाजी महाराजांची पर्यावरणविषयक दूरदृष्टी प्रस्तुत आज्ञेतून स्पष्ट होते.

गडावरील झाडे जीं आसतील तीं राखावी, याविरहित झाडे, आंबे, फणस, चिंचा, वड, पिंपल आदिकरून थोर वृक्ष व निंबें, नारिंगे आदिकरून लाहन वृक्ष, तैसेच पुष्पवृक्ष, वल्ली, किंबहुना प्रयोजक-अप्रयोजक जें झाड होत आसेल तें गडावरी लावावें; जतन करावें; समई तितकेंही लांकडे तरी प्रयोजनास पडतील.

आरमारस तख्ते, सोट, डोलाच्या काठ्या आदिकरून थोर लाकूड आसावे लागते. ते आपले राज्यांत आरण्यामध्ये सागवानादि वृक्ष आहेत त्यांचे जे आनकूल पडेल ते हुजूर लेहून हुजूरचे परवानगीने तोडून न्यावे. याविरहित जें लागेल तें परमुलकीहून खरेदी करून आणवीत जावें. स्वराज्यातील आंबे, फणस आदिकरून हेही लांकडे आरमारचे प्रयोजनाचीच. परंतु त्यांस हात लाऊ न द्यावा. काये म्हणोन की ही, झाडे वर्षा दों वर्षानी होतात येंसें नाही. रयतेने ही झाडे लाऊन लेकरासारखी बहुत काल जतन करून वाढविलीं असता, ती झाडे तोडिलियावरी त्यांचे दुःखास पारावार काये आहेत? येकास दुःख देऊन जे कार्य करीन म्हणेल, तें कार्य करणारासहित स्वल्पकालेंच बुडोन नाहीसेच होतें. किंबहुना धण्याचेच पदरीं प्रज्यापीडणाचा दोष पडतो. या वृक्षाच्या अभावे हानीही होते. याकरितां हे गोष्ट सर्वथा होऊं न द्यावी. कदाचित येखादे झाड, जे बहुत जीर्ण होऊन कामातून गेले आसेल, तरी त्याचे धण्यास राजी

५. सात-बाराची नोंद

- लक्ष्मण

शेतकरी संबंधी

परिचय : लक्ष्मण मोहनराव महाडिक (जन्म : १९६२)

कथा, कविता, एकांकिका, ललित, प्रासंगिक, समीक्षा आदी प्रकारांमध्ये करणारे साहित्यिक म्हणून परिचित. विविध विषयांवर महाराष्ट्रभर अभ्यास व्यासंगपूर्ण व्याख्याने. 'कुणब्याची कविता' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित. या संग्रहास राज्यस्तरीय पुरस्कार प्राप्त. शेती, शेतकरी आणि स्त्री जाणिवेचे व्यक्त करणारे स्वतंत्र कवितासंग्रह. 'धुक्यातले मुके दिवस' हे ललित व एक कथासंग्रह प्रकाशित. महाराष्ट्र मराठी अध्यापक संघाच्या सोलापूर राज्यस्तरीय कृतीसत्राचे अध्यक्ष. नाशिक सार्वजनिक वाचनालयाच्या जिल्हास्तरीय कविसंमेलनाचे अध्यक्षपद. महाराष्ट्र शासनाच्या आदर्श शिक्षक राज्य पुरस्काराने सन्मानित.

प्रस्तुत कविता त्यांच्या 'कुणब्याची कविता' या कवितासंग्रहातून घेतली. यामध्ये शेतकऱ्याची होणारी पिळवणूक चित्रित झाली आहे.

बापाच्या मयतीनंतर

त्याच्या मृत्यूची सरकार दफ्तरी नोंद करताना

तलाठ्याला द्यावी लागते दक्षिणा

घालाव्या लागतात प्रदक्षिणा सरकारी कचेऱ्यांना.

कदाचित असं केलंही नाही तर

बाप मरूनही जिवंत राहिल कायमचाच सरकारी कचेऱ्यांच्या

मग, आपण मोठ्या श्रद्धेनं घातलेल्या श्राद्धाला मुळीच अर्थ उ

आणि बापाला असं उगाचच ताटकळत ठेवणं

तलाठ्यालाही परवडत नाही.

खरंतर आपण सारेच तलाठ्याच्या सौजन्यानं

बापाचं बोट सोडून उतरत जातो 'सात-बारा'च्या अज्ञात बेटाक

बापाचा वारस म्हणून

आणि आपल्या खाण्याच्या खुणा

वि. ए. काठ-२, स्तंभ IV
मूलांश : भाग-२ विषय - मराठी आवलक

विभाग- अ (वैचारिक)

स्त्रीपुरुष

१. स्त्री-पुरुष तुलना

- ताराबाई शिंदे

परिचय : ताराबाई शिंदे (१८५०-१९१०)

ताराबाई शिंदे ह्या महाराष्ट्रातील बुलडाणा येथील एक स्त्रीवादी लेखिका व सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्या होत. सत्यशोधक चळवळीचे व कार्याचे बाळकडू त्यांना त्यांच्या वडिलांकडून मिळाले होते. १८८२ साली त्यांचा 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा निबंध प्रकाशित झाला. विधवा विवाह बंदी, केशवपन अशा अनेक कुप्रथावर त्यांनी निबंधातून कोरडे ओढले आहेत.

'स्त्री-पुरुष तुलना' या निबंधातून घेतलेल्या प्रस्तुत पाठात लेखिकेने पुरुषांच्या दुटप्पी धोरणावर मार्मिक भाष्य केले आहे.

अरे, पहा जगनियंत्या परमेश्वराने आपल्या अगाधं चातुर्याने ही सृष्टी नानाप्रकारच्या मनमोहक पदार्थांनी भरली तरी त्यांत धन व स्त्री हे दोन तर अतिशय मन ओढून घेणारे पदार्थ आहेत. त्यांतून स्त्री तर पैशापेक्षांही अति वेधक असून तुमच्या जिवाला लक्ष्मीपेक्षां लक्षपट सुख देणारी आहे. पहा तुम्हांला एखाद्या अति उत्तम बागबगीच्यांनी नानाप्रकारच्या मौल्यवान चित्र विचित्र पदार्थांनी, गाड्या, घोडे, रथ, पालख्या, हत्ती, उंट, सैन्य, सेवकसमुदाय कीं जेथें तुमच्या तोंडांतून शब्द बाहेर पडण्याचा मात्र उशीर अशी सर्व संमृद्धि असलेल्या राजवाड्यांत राजकीय थाटांत स्त्रीविरहित ठेवूं ह्या बरें? तुम्हांला तो राजवाडा केवळ स्मशान, ती उंच सुवर्ण मंचकीं गरम गदेल्याची सेज केवळ चिता, तो सर्व सेनासमुदाय, मित्र, स्नेही, सेवकजन शत्रू, पंच पक्वान्न तें कडू लिंबाचे गोळे, उंच वस्त्रे, नानापरीचे रत्नखचित अलंकार सर्पासारखे भासून तुम्ही अगदी वेडे होऊन जाल. फार तर काय त्यावेळेस देव जरी तुमचेपुढें प्रत्यक्ष येऊन उभा राहिल तर तुम्ही त्याला देखील त्या सपाट्यांत हाकून लावाल यांत संशय नको. तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून तुम्ही आपल्याशीं तुलना करून पहा कीं, पुरुषाविरहित स्त्रियांस तरी कसें सुख होईल बरें? जी तुमची दशा तीच तिची. तिलाही किती मोठ्या ऐषआरामींत सर्व पृथ्वीचे सार्वभौमत्व देऊन एकटी ठेवा म्हणजे पहा तिची कशी दशा होते ती.

३. विज्ञानयुगात भारत

- जयंत

परिचय : जयंत विष्णू नारळीकर (जन्म : १९३८)

जयंत विष्णू नारळीकर हे भारतीय खगोलशास्त्रज्ञ व लेखक म्हणून परिचित. विज्ञान शाखेत पदवी उत्तीर्ण करणाऱ्या नारळीकरांनी केंब्रिज येथे बी. ए., एम. पीएच. डी. ह्या पदव्या मिळवल्या. चार दशकाहून अधिक कालावधीपासून खगोलभौतिकी क्षेत्रात संशोधन सुरू आहे. त्यांचे 'अंतराळातील भस्म', 'अभयारण्य', 'चला जाऊ अवकाश सफरीला', 'टाईम मशिनची किमया', 'यु', 'यक्षाची देणगी', 'याला जीवन ऐसे नाव', 'वामन परतुन न आला', 'व्हायरस' पुस्तक प्रकाशित आहेत. डॉ. जयंत नारळीकर यांना पद्मभूषण, पद्मविभूषण, म भूषण या व अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. समाजामध्ये वैज्ञ दृष्टिकोन रूजावा व विज्ञानाच्या घडामोडींची माहिती जनसामान्यांपर्यंत पोहचव त्यांच्या लेखनामागील प्रधान हेतू आहे.

प्रस्तुत पाठाद्वारे लेखकाने विज्ञानयुगाचे महत्त्व पटवून दिले आहे.

विज्ञानाची घोडदौड आणि तिचा समाजावर होणारा वाढता परिण विज्ञानयुगाची लक्षणे मानली जातात. त्या लक्षणांनुसार हे युग दुसऱ्या महाय सुरू झाले, असे मानायला हरकत नाही. भारताला स्वातंत्र्यही दुसऱ्या महाय लवकरच मिळाले. म्हणून भारताने स्वातंत्र्याचा अनुभव घ्यायला सुरुवात तेव्हाच विज्ञानयुगाच्या नवनवीन पैलूंचाही अनुभव त्याला येऊ लागला. स्वातंत्र्याचे चौथे दशक ओलांडताना विज्ञानयुगात भारताची वाटचाल कशी होत आहे व पुढे होणार याचा आढावा घेणे उचित ठरेल.

आजच्या परिस्थितीकडे वळण्यापूर्वी इतिहासाची थोडी दखल घेणे आ आहे. कारण १९४७ मध्ये सत्तांतर झाले तरी समाज जादूची कांडी फिरवल्या लगेच बदलला नाही; त्याच्या परंपरा पूर्वीप्रमाणेच चालू राहिल्या.

विज्ञानयुगाची चाहूल लागली सतराव्या शतकात, युरोपात गॅलिलिओ न्यूटन यांच्या काळात. प्रख्यात शास्त्रज्ञ व नोबेल पारितोषिकाचे मानकरी ३ सलाम यांनी या संदर्भात दिलेले एक उदाहरण बरेच काही सांगून जाते, ते असे

३. चळवळीने आम्हाला आमच्या अस्तित्वाची जाणीव दिली

- विद्युत भागवत

परिचय : विद्युत भागवत (जन्म : १९४६)

विद्युत भागवत या एक स्त्रीवादी लेखिका. साहित्यिक आणि महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीच्या अग्रणी कार्यकर्त्या आहेत. त्यांनी गेली जवळपास तीन दशके स्त्री चळवळीत काम केले आहे. 'वाढत्या मूलतत्त्ववादाला शह : सुसंवादी लोकशाहीच्या दिशेने', 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार', 'Women's studies' ही पुस्तके लिहिली असून 'मानवशास्त्रातील लिंगभावाची शोध मोहीम' हे त्यांचे पुस्तक अत्यंत प्रसिद्ध आहे.

प्रस्तुत पाठ 'स्त्रीवाद' (संपादक : सुमती लांडे व श्रुती तांबे) या पुस्तकासाठी रंगनाथ पठारे आणि सुमती लांडे यांनी घेतलेल्या मुलाखतीमधून संपादित केला आहे.

स्त्रीपुरुषांमधील 'सत्ता'संबंधाची राजकीय जाणीव म्हणजे स्त्रीवाद. हा पर्यायी जीवन शोधण्याचा लढा आहे. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीमुक्तिवाद नाही. 'स्त्रीमुक्ती' मध्ये स्त्रीला कुणीतरी जखडलेलं, गुलाम केलेलं आहे हे गर्भितार्थाने येतं. स्त्रीवादात त्यासह आणखी काही आहे. आज स्त्री आणि पुरुष दोन वेगवेगळ्या टोकांचं समांतर जगताना दिसतात. दोघांनीही एकमेकांचं भरपूर विकृतीकरण केलेलं आहे. एकमेकांवर कुरघोडी केल्यासारखे ते एकमेकांविषयी बोलत असतात. कुटुंबा-कुटुंबांत, घराघरांतून हे होत आहे. सामाजिक पातळीवरही स्त्रियांना काही प्रमाणात स्वातंत्र्य मिळालं पाहिजे. पुरुषांवरही 'पुरुषत्वा'च्या संकल्पनेचं ओझं असतं. त्यांना सतत यशस्वी होण्याचं दडपण असतं. त्यांचीही मुक्तता होणं गरजेचं आहे. समाजाच्या वेगवेगळ्या गटात या प्रश्नाचं व त्यासंबंधीच्या जाणिवेचं स्वरूप वेगवेगळं आहे. त्या अनुषंगाने स्त्रियांवर पडणारा भार, त्यांची घडण याही वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. जातिव्यवस्थेचं प्रवेशद्वार स्त्री आहे. स्त्रीच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवून जातिव्यवस्था तिचं दुय्यमत्व टिकवू पाहते. बाईच्या दुय्यमत्वाच्या संदर्भातही त्या त्या जातीची विशिष्टता आहे. आपल्या समाजात ब्राह्मण स्त्रीला बदनामी पेलण्याची काही प्रमाणात ताकद आली आहे. ती ताकद तिने मिळविलेली आहे. आता तीस टक्के राखीव जागा स्त्रियांसाठी झाल्यात

आहे. तिला आंबेडकरांच्या राजवटीचा चाखा आहे. ती कुती करण्यास कचरपार तिच्यात एक धार आहे व ती जाणीवपूर्वक झगडा करण्याची क्षमता राखून बाईला द्या व करणेचा विषय करून तिचे उद्धारण करण स्त्रीवादाल बसत नाही. आत्मविश्वास वाढला पाहिजे. तिला आपल्या हक्क, कर्तव्य आणि क्षमता यथार्थ जाणीव झाली पाहिजे. बालसंगोपन, गृहसजावट एवढेच ज्ञान स्त्रियासाठी हा पारंपरिक समाज वाकारला पाहिजे. कितीही बदनामी, पडझड झाली तरी स्त्रियांविषयात सजकारणात, समाजकारणात आलं पाहिजे. भारतात जातिव्यवस्था स्त्रियांत भेद आहेत. ते कमी होण गरजेचे आहे. केवळ भगिनीभाव निर्माण झाल्याने तो होणार नाही. त्यासाठी बरंच परिवर्तन हवं आहे.

समाजविज्ञान

सामाजिक विज्ञान

सामाजिक विज्ञान

सामाजिक विज्ञान

सामाजिक विज्ञान

आपल्याकडे लैंगिक संबंधात एक विकृत दृष्टिकोन तयार होतो आहे. कुटुंबसंस्था नाही. त्यासाठी समाजरचना बदलली पाहिजे. धारणा बदलल्या पाहिजे. कुटुंबसंस्था काहीशी मातृसत्ताक पद्धतीच्या जवळ जाणारी पाहिजे. घर स्त्रीच अतिची मुलं ही तिची असतील. पुरुष या घरात सहभागी असेल. तिच्या इच्छेने घेणारा, तिच्यावर विश्वास ठेवणारा, तिचा संशय न घेणारा. स्त्रीच्या निर्णयाने जगण्यासाठी पुरुषाने अधिक घैशशील होण गरजेचे आहे. कोणतेही मूल अनौरस नये. पण, पुरुषप्रधान व्यवस्थेने शोषणाची समळी हत्यारं पुरुषांच्या आणि वरगांच्या हातात ठेवली आहेत. परिघाबाहेर असणारी स्त्री मग पुरुषप्रधानतेशी तडकरीत, देवाणघेवाण करते. यातून विषमता निर्माण होते. घर आणि समाज घडविण्यासाठी स्त्रीचा अर्थपूर्ण सहभाग असला पाहिजे. कुटुंबसंस्थेचे आजचे रूप बाजारू होत आहे. त्यामुळे स्त्रियांचे दुय्यमत्व अधिकच पक्कं होतं आहे. म्हणून सुरुवातीला स्वतःच्या पायावर उभं राहता आलं पाहिजे. आपलं पोट भरण्याची क्षमता पाहिजे. स्त्रीचं हे आत्मभान वाढलं तर तिला पुरुषांमध्ये असणारी असुरक्षितता समजेल. पुरुषशाही व्यवस्थेचे रूप सर्व बाजूंनी कळेल. नाहीतर आज असं होतं घरातल्या पुरुषप्रधानतेविरुद्ध लढणाऱ्या स्त्रिया सार्वजनिक जीवनातील पुरुषप्रधान शरण जाताना दिसतात. स्त्रीवादी विचार व चळवळ, साचेबंद कामगार संघ चळवळीपेक्षा वेगळीच असणार. घराघरांत परिवर्तन घडवू पाहणारी ही सार्वजनिक जीवनात स्त्री-पुरुषांना एक नैतिक बळ देणारी असली पाहिजे. आज ठिकाणी असं दिसतं की, बाई म्हणून सत्ता मिळालेल्या स्त्रिया अधिकच वर्चस्व झाल्या आहेत. त्या पैसे खातात, त्यांच्या देवाणघेवाण आणि गुणात्मकतेपेक्षा आ

BA IIIrd sem 3rd

कृष्णार्णव

भाग-३

Commerce

सुद्गंधः भाग-३

३. बुद्धी : माणसाची खरी शक्ती

- दादा धर्माधिकारी

परिचय : दादा धर्माधिकारी (१८९९-१९८५)

दादा उपाख्य शंकर खंबक धर्माधिकारी हे स्वातंत्र्य सैनिक, लेखक, थोर गांधीवादी विचारवंत म्हणून परिचित आहेत. धर्माधिकारी यांची 'सर्वोदय दर्शन', 'स्त्रीपुरुष सहजीवन', 'क्रांतीच्या संदर्भात', 'क्रांतिवादी तरुणांनो' इ. ग्रंथसंपदा प्रकाशित आहे. चिंतनप्रक्रियेतील सुस्पष्टता, तर्कशुद्ध मांडणी, समर्पक दृष्टांत देण्याची हातोटी, प्रासादिक, ओघवती भाषाशैली अशी दादांच्या भाषण व लेखनाची विविध वैशिष्ट्ये आहेत. कठीण विषय भाषणाच्या माध्यमातून सोप्या पद्धतीने मांडण्याचे कौशल्य दादा धर्माधिकारी यांच्याकडे होते. पांडित्य, व्यासंग, वक्तृत्व यांचा मेळ दादांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये दिसून येतो.

'क्रांतीच्या संदर्भात' या भाषणमालेतील उतारा म्हणजे प्रस्तुत पाठ होय. यामध्ये लेखकाने बुद्धी ही आपली खरी शक्ती असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

सत्य विचार नेहमी तटस्थ, निरपेक्ष असतो. असा जो सत्यनिष्ठ विचार आहे, तो विचाराची आज आपल्या देशाला फार मोठी गरज आहे. याचे कारण असे आहे की विचार करण्याचे जबाबदारीचे काम आता जगातील जवळजवळ सगळ्या माणसांना सोडून दिले आहे. व्हॉल्टेअरचे एक मोठे सुंदर वाक्य आहे. त्याने असे म्हटले आहे की माणसाला देवाने बुद्धी दिली आणि माणसाने या त्याच्या चुकीबद्दल सूड उगविण्या ठरविले. तू आम्हांला बुद्धी दिलीस, ठीक आहे; आम्ही निदान एवढे तरी करू, ती वापरणार नाही, तिचा उपयोग करणार नाही. आणि आज आपल्याला असे दिशेने येते की, माणसाचे वैशिष्ट्य बुद्धी आहे, तरी जे बुद्धिमान लोक आहेत त्यांचा बुद्धी कमीत कमी विश्वास आहे. माणसाचा सगळ्यात कमी जर विश्वास कशावर असे तर बुद्धीवर आहे. शिपायाचा तलवारीवर विश्वास आहे. सत्ताधऱ्याचा सत्तेत तख्तावर, सिंहासनावर विश्वास आहे, पण ज्याच्याजवळ बुद्धी आहे त्याचा बुद्धीमुळीच विश्वास नाही. तो एखाद्या वेळी बुद्धीचा उपयोग तलवारीची स्तोत्रे गाणे करतो. अनेकदा धनाचा महिमा सांगायला बुद्धीचा उपयोग करतो. आणि सत्ताधऱ्यांचे विश्वास अनेकदा साहित्यिक आहेत. अनेक बुद्धिमंत आहेत. बुद्धिमंताचा बुद्धी

माणसाची शक्ती आहे. या निष्ठेची आज आवश्यकता आहे. ही निष्ठा म्हणजे लोकनिष्ठा. बुद्धीचा उपयोग जो करू शकतो, बुद्धीच्या शक्तीवर ज्याचा विचार आहे, तोच लोकनिष्ठेने हे लोकतंत्राचे, लोकशाहीचे अधिष्ठान आहे.

आज आपण असे बघतो की, ज्याच्याजवळ संपत्ती आहे, धन आहे, तो लोकशाहीला विकत घेण्याचा प्रयत्न करित आहे. आणि ज्याच्याजवळ देडुका-तुल्य लोकशाही आपल्या वळणावर कशी येईल, या दृष्टीने माणसाला बळवण्याचा प्रयत्न करित आहे. या तीन शक्तींची प्रतिष्ठा जोपर्यंत आहे. तोपर्यंत औपचारिक लोकशाही ऐवजी जिला आपण वास्तविक लोकशाही म्हणतो या वास्तविक लोकशाहीची स्थापना होऊ शकणार नाही आणि वास्तविक लोकशाहीची स्थापना कोण करणार? हा मुख्य प्रश्न आहे. आतापर्यंत लोकशाहीची स्थापना ज्यांनी केली त्यांच्या विचारात, त्यांच्या मनोवृत्तीत लोकांना फारच अल्प स्थान होते. लोक म्हणजे वस्तू आपल्याला काय हवे हे ज्यांना कळत नाही त्यांचे नाव लोक. त्यांना जे हवे आहे आम्हाला कळते. त्यामुळे त्यांना जे हवे आहे ते त्यांच्याकरिता आम्ही मिळवावे. नंतर ते बळजबरीने त्यांच्या गळी उतरवावे. ही आजपर्यंतच्या क्रांतिकारांची भूमिका समाजपरिवर्तन करणारा जो वर्ग असेल, त्याची ही भूमिका. लोकांची समजूत त्यांना जर आपल्याला वळणावर आणता आले तर ठीक आहे, तसा प्रयत्न करू, पण ते जर आपल्याला करता आले नाही तर त्यांच्या मताची पर्वा न करता त्यांच्या इच्छेची तमा न बाळगता, त्यांना जे इष्ट आहे आणि त्यांच्याकरिता जे हित आहे ते त्यांच्यावर लादण्याचा आम्ही प्रयत्न करू. ही भाषा सर्वत्र आपल्याला द्यायची येते. समाजपरिवर्तन करणारी माणसे मूठभरच असतात, जास्ती नसतात. समाजपरिवर्तन करणारी माणसे असतात, या माणसांच्या समाजपरिवर्तनाच्या प्रयत्नात लोकांच्या पुरुषार्थाला कितपत वाव आहे, हा मुख्य प्रश्न आहे. समाजपरिवर्तन प्रक्रियेत लोकांचा प्रत्यक्ष भाग किती? सक्रिय भाग किती? आणि यावर अशा क्रांतीची प्रक्रिया अवलंबून आहे.

क्रांतिकारक हा जर कुठल्याही प्रकारची- हिंसक असो, अहिंसक असो, असा, निःशस्त्र असो, कुठल्याही प्रकारची- सेना उभारू लागला तर त्या सेनेला शिस्त लागते आणि शिस्तीला एक गोष्ट आवश्यक असते. विचार ज्या मानाने असेल, शिस्त त्या मानाने जास्त शिस्तीला एकसूत्रीपणा लागतो. एकसूत्रीपणा असा आहे की, सगळ्यांनी विचार करता कामा नये. एका शिपायाची गोष्ट सांगू

४. जीवनाचा शोध घेताना

- वाहरू सोनवणे

परिचय : वाहरू सोनवणे (जन्म : १९५०)

वाहरू सोनवणे हे मराठी आदिवासी साहित्य प्रवाहातील एक महत्त्वाचे कवी म्हणून परिचित आहेत. त्यांचा 'गोधड' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित आहे. या कवितासंग्रहास १९८८ चा महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणेचा कुसुमाग्रज पुरस्कार मिळालेला आहे. वाहरू सोनवणे हे आदिवासी श्रमिकांच्या आणि एकंदर शोषितांच्या चळवळीत जीवनदानी एडितीने कार्य करणारे कार्यकर्ते, नेते आहेत. नंदुरबार जिल्ह्यात १९७२ साली सुरु झालेल्या श्रमिक संघटनेचे ते सुरुवातीपासूनचे पाईक आहेत. आदिवासी साहित्य चळवळ, आदिवासी एकता परिषद या माध्यमातून ते साहित्य आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात राज्यात आणि राज्याबाहेरही नेतृत्व करतात. कोल्हापूर येथे झालेल्या विद्रोही मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले आहे. आदिवासी समाजात प्रचंड जनसंपर्क असलेल्या वाहरू सोनवणेना महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी सेवक पुरस्कार देऊन सन्मानित केले आहे.

प्रस्तुत कवितेतून निसर्गाची उदार व निरपेक्ष वृत्ती प्रतीत होते.

जीवनाचा शोध घेताना

'त्याने' एका झोपडीसमोर बसलेल्या

आदिवासीला प्रश्न केला-

"या जंगलात तुम्ही कसे जगता?"

आदिवासी हसला आणि काहीच

बोलला नाही.

तेव्हा तो-

त्याच्या चेहऱ्याकडे बघतच राहिला

- त्यात त्याला निसर्गाचे

सौंदर्य दिसले-

"झाड, फळ खाणाऱ्याला

तू 'स्त्री की पुरुष' विचारत नाही

विभाग-अ (वैचारिक)

१. डॉ. पंजाबराव

- वि. भि. कोल

परिचय : डॉ. विष्णू भिकाजी कोलते (१९०८-१९९८)

वि. भि. अर्थात डॉ. विष्णू भिकाजी कोलते हे मराठी साहित्यामध्ये महानुभाव साहित्याचे संशोधक व ग्रंथकार म्हणून परिचित आहेत. मराठीचे प्राध्यापक तसेच संपूर्ण विद्यापीठाचे कुलगुरू अशा पदांवर त्यांनी काम केले. 'लव्हाळी', 'स्वस्तिक' या इतिहासग्रंथांसह महानुभाव संप्रदायविषयक माहिती देणारे अनेक ग्रंथ वि. भि. यांनी लिहिले आहेत. 'अजुनी चालतोच वाट' हे त्यांचे आत्मकथन प्रकाशित आहे. १९९१ मध्ये त्यांना पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. १९६७ मध्ये भोपाळ येथे झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे त्यांनी अध्यक्षपद भूषविले. विदर्भ साहित्य संघाचे अध्यक्ष म्हणूनही त्यांनी कामकाज पाहिले.

शिक्षणमहर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्यकर्तृत्वाचे विवेचन लेखकाने प्रस्तुत पाठात केले आहे.

डॉ. पंजाबराव ऊर्फ भाऊसाहेब हे भारतातील एक महान व्यक्तिमत्त्व होय. त्यांची मूळ कर्मभूमी विदर्भ असल्यामुळे या विभागात त्यांचे नाव सर्वतोमुखी झालेले आहे. प्रत्येकाच्या अंतःकरणावर त्यांच्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटलेला आहे. विदर्भाचे पंचाण म्हणून ते ओळखले जातात. कारण आजचा विदर्भ त्यांनी घडवलेला आहे. येथील सर्वसामान्य जनतेची मने त्यांनी आकाराला आणलेली आहेत. त्यांच्या जीवनात त्यांनी वळण लावले आहे. यामुळेच त्यांच्या नुसत्या स्मरणानेदेखील जनता पुलकित होऊन त्यांच्या मूर्तीसमोर नतमस्तक होते. येथील जनतेचे ते हृदयसम्राट आहेत, असे म्हटले तर त्यात यत्किंचितही अतिशयोक्ती होणार नाही. पण, त्यांच्या कर्तृत्वाचे क्षेत्र मर्यादित नसून विदर्भापुरतेच मर्यादित आहे असे समजणे चुकीचे आहे. संपूर्ण भारत हे त्यांच्या कर्तृत्वाचे क्षेत्र आहे. क्षेत्र हा शब्द मी बुद्ध्या वापरला आहे. भारतातील शेती, तिच्यावर राबणारे शेतकरी, त्यांची मुलेबाळे इत्यादिकांचे जीवन सुखसमृद्ध करण्यासाठी, त्यांच्या अडीअडचणी दूर करण्यासाठी आणि त्यांच्याद्वारा भारताचे जीवन उंचावण्यासाठी

भारतातील सर्व राज्यांत दूरवर पसरलेली आहेत. त्यांनी उभ्या केलेल्या आणि जोपास भारतीय शेतकऱ्यांचे विराट दर्शन त्यांच्या अखिल भारतीय कृषक समाजाचे घडते. या कार्यासाठी ते अखंड भारत-भ्रमण करित असतात. आणि अलीक त्यांच्या कर्तृत्वाने भारताची मर्यादा ओलांडून अन्य देशातील क्षेत्र व्यापण्याला केलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या ज्या शेतकरी संघटना त्यांनी निर्माण आहेत त्यांवरून हे सहज लक्षात येईल. जागतिक क्षेत्रात त्यांनी टाकलेली पावले असली तरी तेथे ती दृढमूल होतील आणि आपल्या कर्तृत्वाचे न पुसले जाण ठसे उमटवतील, यात शंका वाटत नाही. त्यांच्या गरुडभरारीवरून त्यांच्या महत्त्वा क्षेत्र किती व्यापक आहे, दृष्टी कशी विशाल आहे, कर्तृत्व कसे क्रियाशील आहे कल्पना सहज येऊ शकेल. या सर्व उद्योगांची निर्मिती शेतकऱ्यांविषयी अस त्यांच्या अंतःकरणातील जिव्हाळ्यातून झालेली आहे. या जिव्हाळ्याला ज प्रांतांची, फार काय, देशांचीही बंधने नाहीत. सर्व शेतकरी त्यांना जीव क मानतात, याचे कारण त्यांच्या अंतःकरणातील हा जिव्हाळा होय.

डॉ. पंजाबराव देशमुख हे स्वतः हाडाचे शेतकरी आहेत. भारतीय शेतकरी जीवनातील दुःख-दारिद्र्य त्यांनी भोगलेले आहे. भोवतालच्या शेतकऱ्यांचे अज्ञान, उपासमार, कष्ट, अवहेलना, पिळवणूक त्यांनी पाहिली आहे. त्यामुळे हृदय पिळवटून निघाले आहे. त्यातून त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय आकाराला आले या ध्येयसिद्धीसाठीच त्यांचे परिश्रम अखंड चालू असतात. परिश्रमांना मर्यादा असत नाही, तमा नाही. तो एक अखंड यज्ञ आहे; या यज्ञात त्यांनी अ जीवनातील सुखस्वास्थ्याच्या समिधा समर्पित केलेल्या आहेत. डॉ. पंजाब जीवन हे समर्पित जीवन आहे. आणि म्हणूनच ते आदर्श जीवन आहे. स्फूर्ति जीवन आहे. या जीवनाला ध्यास शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीचा आहे. आणि दृष्टीने त्याचा प्रवाह आतापर्यंत वाहात आला आहे आणि पुढेही वाहात राहील. अधिकारपदे राबविली आहेत तीही याच ध्येयासाठी. जेथे शक्य नसेल ते अधिकारपदांचा लोभ सोडून ते पुन्हा येऊन मिसळले आहेत ते शेतकऱ्यांतच

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या कार्याला सुरुवात केली त्या वेळी काय आढळले? विदर्भातील शेतकरी अत्यंत कष्टाळू. वरून सूर्य आग ओक शेतकरी शेतात नांगर चालवतो, घामाने ओलाचिंब होऊन कष्ट उपसतो. तो, बायको, त्याची मुले, सर्व जण शेतीत सदासर्वकाळ राबतात, हाडाची काडे आणि सर्वांसाठी अन्नधान्य निर्माण करतात. पण त्याला स्वतःला मात्र खायल पाण्याची सोय नाही, निवाऱ्याला पोशीत नाही.

मुद्गंध : भाग-३

यशवंतराव हेही होते. किल्ल्याच्या पायथ्याशी साऱ्या कुटुंबाचा मुक्काम पत्नीला, भावाला व बहादूरजीला तेथे ठेवून लखुजी आपल्या मुलांसह मुजरा दरबारात गेलेत. निजामशहाला मुजरा केल्यानंतरही त्याने त्याची दखल न घेता तह हल्ला केला. लखुजी आणि त्यांच्या मुलांनी आकस्मिकपणे आलेल्या या सामना केला, पण त्यात त्यांना यश आले नाही. भरदिवसा दरबारात त्यांची केली गेली. खाली कुतलखानाच्या हौदाजवळ मुक्कामी असलेल्या म्हाळर जादेवराव आणि बहादूरजी यांनी तातडीने धावत जाऊन सिंदखेड गाठले. पित व बंधूंच्या अशा भीषण शेवटामुळे शोकाकुल झालेल्या जिजाऊंना गरोदर असले सिंदखेडला जाता आले नाही. १९ फेब्रुवारी १६३० रोजी शिवनेरीवर शिवबा ज आले, ते त्यांच्या साऱ्या वेदनांना दूर करणारे ठरले. स्वराज्य स्थापनेचे त्यांचे शिवरायांनी पूर्ण केले. परंतु, त्यापूर्वी शहाजींनीही स्वराज्य स्थापनेचा प्रयत्न होता.

शहाजींची स्वराज्य स्थापनेची पूर्वतयारी :

शहाजी राजे निजामशाही, आदिलशाही व मोगलाई या तीनही पातशाह पदरी एक शूर सरदार व मुत्सद्दी राजकारणी म्हणून चाकरी करित होते. चाकोरीमध्ये किती काळ राहायचे? त्यापेक्षा आपले स्वतंत्र राज्य निर्माण का करा असा विचार त्यांच्या मनात आला. आपल्या सासऱ्याच्या मदतीने त्यांनी निजामश मोगलाईपासून संरक्षण केले होते, पण त्यांचाच घात निजामशहाने केला. त संतापून शहाजींनी निजामशाही सोडून मोगलांची नोकरी पत्करली, पण तेथेही अपमानास्पद वागणूक मिळाली. त्यामुळे ते परत निजामशाहीत परतले. त्या निजामशाहीची स्थिती बिकट होती. तिला सावरण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नात आदिल सरदारांनी सुरुवातीला त्यांना मदत केली. पण आपण निजामशाहीला वाचवू नाही, हे लक्षात आल्यावर त्यांनी ती बुडविण्याकरिता मोगलांना मदत केली. आदिल सुलतान मुहम्मद याने मोगल सेनापती महाबतखान याच्याशी संगनमत करून शहाजी फळी उभारली. शहाजींनी या पार्श्वभूमीवर निजामशाही वारसरदाराला अहमदनगर पेमगिरी किल्ल्यावर नेऊन सुलतान बनविले. "मुर्तजा दरबारला भितो." असे सांगून त्याला आपल्या मांडीवर बसवून ते स्वतः तख्तावर बसून राज्य चालवीत शहाजींनी किल्ल्यावर नेऊन घराणात आलेल्या मोगलांच्या विजापूरकरांनी एकत्र